

Чисельність та правове становище київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст.

У статті з'ясовується чисельність київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. Аналізуються зміни у правовому становищі київських міщан в умовах панування Російської імперії.

Ключові слова: Київ, міщани, Російська імперія, податки й повинності.

Елена Кохан

Численность и правовое положение киевского мещанства в конце XVIII – середине XIX вв.

В статье устанавливается численность киевского мещанства в конце XVIII – середине XIX вв. Анализируются изменения в правовом положении киевских мещан в условиях господства Российской империи.

Ключевые слова: Киев, мещане, Российская империя, налоги и повинности.

Olena Kokhan

The number and legal status of Kyiv burghers at the end of 18th – in the middle of 19th century

At the beginning of the 19th century the whole people who lived in Kyiv were divided into three categories: permanent, temporary and transition.

Burghers were the largest strata among all of the population in Kyiv. Before 1795 there were 3593 burghers in the city, in 1795 – 4900, in 1835 – 17440, in 1845 – 21851.

The legal status of the Kyiv burghers was determined by the legislation of those countries, which Kyiv entered in different historical time. From the end of the 18th century Kyiv gradually began to obey the Russian Empire.

According to the legislation of the Russian Empire, all the burghers belonged to the tributary class. During the 19th century Kyiv burghers paid: state taxes, rural duties, taxes on food, paid for those who prescribed in bourgeoisie, arrearages.

Also Kyiv burghers were prescribed in the city. It complicated the possibility of moving to another city.

Except taxes burghers bear different duties. One of them was recruiting duty. Kyiv burghers were free from the duty till 1835. The first set of recruits was held in Kyiv July 1, 1836, when there were taken into military service 18 burghers.

Another duty was billeting, which was the hardest one. It was the duty to take in their homes officers and soldiers from the military units. It meant not only to allocate rooms for them, but also to service them, especially when there were officers nobility.

Key words: Kyiv, burghers, Russian Empire, taxes and duties.

Довгий час міщанство не виділялося законодавчо як окремий стан серед усього міського населення. «Уложением» 1649 р. міщан було зараховано до категорії посадських людей, до яких належали також купці, селяни та всі, хто проживав у містах. Згаданим «Уложением» посадських було спадково прикріплено до міської громади, окреслено їхні державні повинності, монополізовано за ними торгово-промислову діяльність в межах міста, санкціоновано об'єднання посадських у самоврядні міські громади та зв'язано всіх їхніх членів круговою порукою [15, с. 110–114].

Вперше в законодавчих актах термін «міщани» з'явився в 1767 р., коли було видано «Наказ» Катерини II, де «міщани» визначалися як «средний род людей»: «обитают мещане, которые упражняются в ремеслах, торговле, художествах и науках. Сей род людей... от которого государство много добра ожидает... есть средний. Оный, пользуясь волностию, не причисляется ни ко дворянству, ни к хлебопашцам... к сему роду людей причесть должно всех тех, кои... упражняются в художествах, науках, в мореплавании, в торговле и ремеслах. Сверх того всех тех, кои выходят будут, не быв дворянами изо всех... учрежденных училищ и воспитательных домов... духовные и светские» [14, с. 187–188].

Як бачимо, «міщанами» у XVIII ст. називали людей, які займалися ремеслами, торгівлею, науками, мореплаванням і мистецтвами. В 50-60-х рр. XVIII ст. в адміністрації міста Києва зараховували до стану міщан чотири категорії городян: 1) купців; 2) заможних власників ремісничих майстерень, гуралень, солодовень та інших промислових підприємств; 3) дрібних цехових майстрів і торгівців; 4) позацехових робітних людей і майстрів, які заробляли на життя випадковими видами робіт [2, с. 65-66].

«Посадських» було поділено на регулярних городян першої та другої гільдій, на цехових і на нерегулярних городян у 1721 р. Згодом, у другій половині 1770-х рр. усі міські жителі отримали загальну назву купців і поділилися на три гільдії [15, с. 113].

Лише після поширення на Київ імператорського маніфесту, виданого 17 березня 1775 р., серед усіх категорій городян було виділено купецтво як окремий стан, що не пов'язувався з іншими категоріями городян. Його було поділено

на три гільдії, відповідно до оголошеного ними власного капіталу. До першої гільдії були записані ті, хто мав понад 10 000 руб., до другої – від 1000 до 10 000 руб., до третьої – від 500 до 1000 руб., а всі, хто мав капітал менший 500 руб., зараховувалися до міщанства [2, с. 67]. Належність до купецтва не була спадковою, а залежала від капіталу власника, натомість, звання міщанина й цехового передавалися у спадок [15, с. 114].

Протягом XVIII ст. було видано декілька указів, що регулювали життя міських жителів; серед них важливою стала Жалувана грамота містам, що закріпила за міськими жителями виняткове право на торгівлю та промисли в межах міста, посилила їхні корпоративні права, передавши у власність громад міські землі і дозволивши окремим особам володіти торгово-промисловими закладами [18, с. 111–112].

Для з'ясування чисельності та правового становища київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. звернемося до архівних джерел, праці київського губернатора І. І. Фундуклея, відомого історика XIX ст. І. Каманіна, українських істориків XXI ст. О. І. Гуржія, І. О. Гуржій та Н. О. Білоус. Для загальної характеристики чисельності та правового становища міщанства Російської імперії та порівняння їх із даними, що стосуються київського міщанства, звернемося до праць відомих російських істориків XX й XXI ст.: П. Г. Риндзюньського, Б. М. Миронова та Л. В. Кошман.

Протягом першої половини XVIII ст. чисельність міських жителів скорочувалася. Лише після губернской реформи 1775 р., внаслідок якої 212 найбільших сіл було перетворено на міста, а більшість селян, які там проживали – на міщан, чисельність городян почала рости. Якщо до 1775 р. міські жителі становили 2,8% від усього населення імперії, то вже в 1858 р. їхня чисельність зросла до 7,3% [15, с. 131].

Протягом XIX ст. продовжувалася практика примусового перетворення сіл і слобод на міста. З 1825 по 1856 рр. у європейській частині Російської імперії таким чином утворилися міста: Ніколаєвськ, Новоузенськ, Царев, Бердянськ, Мелітополь, Ялта, Ананьєв, Бобринець, П'ятигорськ, Гайворон та Єйськ [18, с. 528–553].

На початку і в середині XIX ст. все населення Києва поділялося на постійне, тимчасове й перехідне. До тимчасового населення належали

люди, які приходили в місто на промисли й заробітки. До перехідного – богомольці, робітники, що працювали на судах і зупинялися на пристанях, та приїжджі на ярмарки [19, с. 348].

Постійне населення Києва на 1835 р. складало не більш, ніж 29 000 жителів. Вже в 1845 р. воно досягло 50 137 жителів і було вдвічі більшим порівняно з 1817 р. та втричі – порівняно з 1797 р. [19, с. 348]. На 1856 р. в Києві проживало 62 500 осіб, що поставило його на шосте місце за кількістю населення серед усіх міст Російської імперії [18, с. 294–295].

Міщани були найчисельнішою верствою серед усього населення Києва. Згідно з даними київського губернатора І. І. Фундуклея [19, с. 349] та невідомого автора, який у часописі «Киевская старина» підписувався як «П. Л.» [16, с. 354], чисельність міщан у Києві в 1795, 1835 та 1845 рр. була наступною:

Роки	Число міщан
до ревізії 1795 р.	3 593
після ревізії 1795 р.	4 900
1835 р.	17 440
1845 р.	21 851

Зростання чисельності київського міщанства протягом кінця XVIII – середини XIX ст. було пов'язано перш за все з тим, що до нього приписувалися вихідці з інших соціальних станів. На прикладі ревізійної сказки цирюльницького цеху першої половини XIX ст. бачимо, що в міщанство записувалися збіднілі купці третьої гільдії, євреї, які прийняли християнство, селяни та дучовенство [10].

Правове становище київського міщанства визначалося законодавством тих держав, до складу яких Київ входив у різний історичний час. З кінця XV ст., коли Київ перебував у складі Великого Князівства Литовського, йому було надано литовським князем Олександром магдебурзьке право, яке в подальшому неодноразово підтверджувалося польськими королями та московськими царями й російськими імператорами. Магдебурзьке право звільнило міщан від судового підпорядкування воєводським урядникам і передало їх під присуд в'їта; звільнило від повинності надавати підводи послам та гінцям; надало право бути вільними від сплати мита в межах всієї держави; встановило щорічні

ярмарки і щотижневі торги; надало право будови незаселених земельних ділянок в межах і навколо міста; надало дозвіл на вільне користування лісом в радіусі трьох миль за межами міста; дозволило будівництво в центрі міста ратуші та різних об'єктів господарського значення – міської лазні, крамниць, «комори постригальної», «важниць» та інших [1, с. 128–129].

З кінця XVIII ст. Київ поступово почав підпорядковуватися законам Російської імперії, а міщани – втрачати свої права і привілеї, надані в попередні століття, особливо, після того, як у 1764–1783 рр. імператрицею Катериною II було скасовано чинність магдебурзького права.

Згідно із законодавством Російської імперії міщанство належало до податного стану. Протягом XIX ст. київські міщани сплачували державні податки, міські, податки на продовольство, а також платили за тих, хто прописувався в міщанський стан. Окрім цього, з усіх міщан збиралися недоїмки – податки, не виплачені попереднього разу.

Наводимо дані виплати всіх податків київськими міщанами за 1841 р. [3, арк. 38]:

Назва податків	Зібрано податків	Недоїмки
Державні податки	450 руб. 48,5 коп.	0 руб. 0 коп.
Міські податки	87 руб. 12,5 коп.	39 руб. 99,5 коп.
На продовольство	8 руб. 54,5 коп.	7 руб. 50 коп.
За прописних	0 руб. 0 коп.	91 руб. 1,5 коп.

Не всі міщани платили податки повністю: деякі платили половинні податки та збори, деякі зовсім звільнялися від їхньої сплати. До тих, хто платив половинні податки, належали неповнолітні. Повністю звільнялися від сплати податків міщани, які знаходилися при Київській міській думі й несли там повинності [9, арк. 1–5], [12, арк. 1–2]. Також у розділі «О мещанах» ПСЗ РИ Т. 25 [17, с. 1] наводився перелік осіб, які мали зараховуватися в міщанську громаду без її згоди, відповідно, міщани мали сплачувати за них податки. Окрім того, якщо хтось із міщан ставав неспроможним виплачувати податки, або зникав безвісти – інші міщани мали продовжувати платити за них. Такий правовий стан називався круговою порукою і був затверджений законодавством Російської імперії [18, с. 84].

В кінці XVIII – на початку XIX ст. подушний податок з кожного міщанина був удвічі вищим за той, який сплачували селяни, і зростав кожного року. В 1725 р. податок становив 1 руб. 20 коп., у 1769 р. – 2 руб., в 1797 р. – 2 руб. 50 коп., в 1810 р. – 5 руб., а в 1812 р. – 8 руб. [18, с. 42–43].

Київ не був винятком серед інших міст Російської імперії, що бачимо на прикладі цирюльницького цеху [6]. В 1828 р. ним було сплачено податків на суму 727 руб. 40 коп., а в квітні 1839 – травні 1840 рр. – 1881 руб. 73 коп. Наведені дані вказують на те, що трохи більш ніж за 10 років податки зросли вдвічі.

Згідно з іншими даними [14, с. 204], подушний податок зростав лише протягом кінця XVIII ст. і до 1839 р., а далі, до 1850-х рр., знизився і залишився незмінним. В 1794 р. він становив 2 руб. 50 коп., в 1812 р. – 12 руб., з 1839 до кінця 1850-х рр. – 2 руб. 38 коп.

Кожен член міщанської громади сплачував податки за місцем прописки. У Державному архіві міста Києва знаходимо справу [5], де описано, як київські міщани Олександр Григор'єв Цилюрченко, Федот Андрійов Гребенниченко та Михайло Голубенко, які в 1836 р. не проживали певний час у місті, змушені були приїхати в Київ для сплати податків.

Будучи приписаними до свого міста і платячи податки лише за місцем прописки, міщани були суттєво обмежені у можливості виїхати за його межі. Ускладнювала це й процедура отримання паспортів для виїзду. Для того, щоб отримати паспорт, необхідно було повністю сплатити державні та місцеві податки за весь термін від'їзду, що негативно впливало на незаможних міщан, які втрачали можливість поліпшити свій матеріальний стан працею в інших містах. Існувала також можливість заручитися підтримкою поручителя, який мав би сплачувати податки за від'їжджаючого міщанина до моменту його повернення додому, проте, не всі міщани погоджувалися на це, що додатково ускладнювало можливість отримання тимчасового паспорта [18, с. 46].

Станом на 1826 р. жителі міста могли отримати паспорти трьох видів: річні, дворічні та трирічні з оплатою, відповідно, річних, дворічних та трирічних податків. На довший період видавати паспорти купцям, міщанам та селянам було заборонено. Виняток складала ті, хто займався підприємницькою діяльністю: їм дозволялося видавати паспорти до семи років, ви-

даючи відразу два дворічні та один трирічний [11, арк. 2].

Зважаючи на те, що законодавство Російської імперії зобов'язувало міщан виплачувати податки не лише за себе, але й за тих, хто не міг цього зробити, багато хто з міщан відмовлявся сплачувати подвійні податки. Внаслідок цього виникали боржники, з яких у 1850 р. спеціальним указом імператор Микола I наказав стягувати борги, накладаючи арешт на їхнє нерухоме майно. Якщо ж боржник був надто бідним, то його або тимчасово ув'язнювали, або відправляли на громадські роботи [8, арк. 1].

Лише в 1860-х рр. для міщанства законодавчо було скасовано кругову поруку та сплату подушного податку [15, с. 113].

Окрім сплати податків, міщани несли повинності й виконували різні роботи. Вони брали участь у будівництві й утриманні поштових трактив та постачали підводи для військ [14, с. 205].

Однією з повинностей, яку несли міщани Російської імперії, була рекрутська. Процедура набору рекрутів відбувалася наступним чином [11, с. 206]: міщанська громада купувала рекрутські квитанції на гроші, зібрані її членами, після чого ті, хто мав того року йти в рекрути, тягнули жереб і ставали в ряд згідно з витягнутими квитанціями. На військову ж службу йшов лише той, хто витягнув жереб, але не заплатив за рекрутську квитанцію, тобто в рекрути йшли лише найбідніші міщани.

У Києві міщани були звільнені від рекрутської повинності до 1835 р. 23 грудня того року було видано указ імператора Миколи I, в одному з пунктів якого зазначалося: «Поширити рекрутську повинність на всіх міщан, приписаних до міста після ревізії 1782 р., а зі старожилів стягувати по 1 000 руб. за кожного рекрута, який мав йти від них» [13, с. 140–141]. Перший набір рекрутів у Києві відбувся 1 липня 1836 р., коли було забрано на військову службу 18 міщан [4, арк. 6].

Протягом всього часу з початку набору в рекрути київських міщан багато хто з них, намагаючись уникнути повинності, тікав з міста під час набору. Внаслідок цього, на 1850 р. у місті склалася така ситуація, коли ті з міщан, які залишалися в Києві під час рекрутського набору та були придатні до служби, хоча й відбули вже свою чергу, змушені були йти в рекрути вдруге і навіть утретє замість утікачів, які, повернувшись додому після завершення набору, залишалися

непокараними й не зазнавали жодних переслідувань з боку місцевого керівництва. Щоб змінити цю ситуацію, генерал-губернатор наказав зібрати найточніші дані про всіх утікачів, відшукати їх і притягнути до відповідальності [10, арк. 1].

Рекрутську повинність в усій Російській імперії було скасовано лише в 1874 р. [14, с. 206].

Іншою повинністю була постоева – одна з найважчих повинностей для міщан. Вона полягала в обов'язку приймати у свій будинок на проживання офіцерів та солдатів з військових частин. Прийом постояльца означав не лише відведення для нього приміщення, але й обслуговування, особливо коли доводилося приймати офіцерів-дворян [18, с. 43–44].

В різних містах Російської імперії офіцери та солдати оселялися на постій майже у всіх будинках, де жили міщани. Переважно постій був взимку, що ускладнювало життя міщанства, бо в цей час вони не могли навіть піти з дому на сезонні роботи в інші міста [18, с. 394–395].

Наприклад, в Угличі щорічно для постою займалося по 600 будинків, тому кожен житель міста був змушений приймати військових по три місяці в рік. В Данилові кожен житель приймав їх приблизно через рік, а в Рибинську, хоча й були казарми, але їх не вистачало, тому зайнятими для постою були приблизно третина будинків [18, с. 394].

Джерела та література

1. Білоус Н. О. До питання запровадження магдебурзького права в Києві // Український історичний журнал. – К. «Дієз-продукт», 2008. – № 1. – 134 с.

2. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 284 с.

3. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 8. Выписка из податной тетради киевского мещанского общества, выданная от старосты Фомы Карачука поморнику его Евстафию Демиденку для производства по оной в 1841 году сборов с мещан и цеховых участках. – 38 арк.

4. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 7 (1836). Дело о доставлении сведений во что обошлась сдача рекрут по городу Киеву. – 10 арк.

5. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 54 (1836). Дело по рапортам управы о высылке в оную жительствовавших в разных местах мещан для уплаты следуемых с них казенных податей. – 16 арк.

6. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 7. Книга цеха цирюльничкого на записку расхода денежной сметы на 1839 год. – 6 арк.

Київські міщани до 1835 р. не несли постоевої повинності. Починаючи з 1836 р., в місті кожного року зупинялися військові з'єднання. З 1836 по 1845 рр. через Київ пройшло приблизно 241 227 осіб, які служили у війську, а також зупинилося більш ніж 24 000 осіб, які йшли військовим походом повз Київ [19, с. 171–172].

Важливою для Києва стала реконструкція фортеці на Печерську протягом першої половини XIX ст. Хоча розширення й розбудова фортеці спричинили знесення багатьох будинків киян, які розміщувалися до того на її території, проте, суттєво вплинули на звільнення значної частини міщан від постоевої повинності. На початок 60-х рр. XIX ст. київська фортеця мала оборонні казарми, де розміщувалися військові з'єднання, що перебували у місто на постій [20, с. 504].

Підсумовуючи, варто зазначити, що в кінці XVIII – першій половині XIX ст. київське міщанство було найчисельнішою верствою серед усього населення міста. Правове становище київських міщан в зазначений період регулювалося законодавством Російської імперії. Будучи податним станом, міщанство платило податки, несло рекрутську та постоеву повинності. Через це, значним полегшенням для міщан стала реконструкція київської фортеці, де розмістилися казарми для військ, які проходили через Київ. Рекрутську ж повинність було скасовано лише в 1874 р.

7. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 21 (1850). О лицах, скрывающихся от рекрутства для предания суду. – 2 арк.

8. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 31 (1850). О сыске должников и их имуществ и о сложении со счетов казенных взысканий по безнадежности. – 2 арк.

9. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 14. О числе следовавших, принятых и отосланных в Киевское Казначейство государственных податей и других повинностей с Киевских мещан за бытность старосты Свечникова 1843-го года. – 102 арк.

10. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 22. Ревизская сказка губернского города Киева мещан состоящих в цирюльничком цеху. – 27 арк.

11. ДАК, ф. 1, оп. 2А, спр. 197. Указы Киевского губернского правления за 1826 г. – 27 арк.

12. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 5. Указы Киевской Градской Думы и действия по оным. По должности старосты Карачука. 1841 года по октябрь месяц. – 261 арк.

13. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина, 1888. Кн. 5. – С. 140–168.

14. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л. В. Кошман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 448 с.: ил.

15. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века): В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – XL., 548 + 583 с., 87 + 55 ил. Т. 1.

16. П. Л. Население Киева в прошлом столетии // «Киевская старина», 1884. – Кн. 2. – С. 352–354.

17. ПСЗ РИ Т. 25. Отд 2: 1850 № 24660.

18. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство до-реформенной России. – М.: Изд-во Академии наук СРСР, 1958. – 558 с.

19. Фудуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1852. – Ч. 1. – 549 с.

20. Чалый М. К. Воспоминания М. К. Чалого // «Киевская старина», 1889. – Кн. 12. – С. 495–545.

References:

1. Bilous N. O. Do pytannya zaprovadzhennya mahdeburzkooho prava v Kyevi // Ukrainsky istorychny zhurnal. – К. «Diez-produkt», 2008. – № 1. – 134 s.

2. Gurzhiy I. O. Kupetstvo Kyeva I Kyivshchyny XVII–XIX st. – К.: Instytut istoriy Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. – 284 s.

3. DAK, f. 319, op. 1, spr. 8. Vypiska iz podatnoi tetradi kievskoho meshchanskoho obshchestva, vydanaya ot starosty Fomy Karachuka pomoshchniku eho Evstafiю Demidenku dlya proizvodstva po onoi v 1841 hodu sborov s meshchan I tsehovykh uchastkakh. – 38 ark.

4. DAK, f. 17, op. 1 t. 1, spr. 7 (1836). Delo o dostavlenii svedeniy vo chto oboshlas sdacha rekrut po horodu Kievu. – 10 ark.

5. DAK, f. 17, op. 1 t. 1, spr. 54 (1836). Delo po raportam upravly o vysilke v onuu zhytelstvuushchikh v raznykh mestakh meshchan dlya uplaty sleduyemykh s nikh kazennykh podatei. – 16 ark.

6. DAK, f. 319, op. 1, spr. 7. Kniha tsekha tsyrulnit-skoho na zapisku raskhoda denezhnoi smety na 1839 hod. – 6 ark.

7. DAK, f. 17, op. 1 t. 1, spr. 21 (1850). O litsakh, skryvaushchikhsya ot rekrutstva dlya predaniya sudu. – 2 ark.

8. DAK, f. 17, op. 1 t. 1, spr. 31 (1850). O syske dolzhnikov i ikh imushchestv i o slozhenii so schetov kazennukh vzyskanii po beznadezhnosti. – 2 ark.

9. DAK, f. 260, op. 1, spr. 14. O chisle sledovavshykh, prinyatykh i otoslannykh v Kievskoe Kaznacheistvo hosudarstvennykh podatei i druhikh povinnostei s Kievskikh meshchan za bytnost starosty

Svechnikova 1843-ho hoda. – 102 ark.

10. DAK, f. 319, op. 1, spr. 22. Revizskaya skazka hubernskoho horoda Kievа meshchan sostoyashchikh v tsyrulnitском tsekhu. – 27 ark.

11. DAK, f. 1, op. 2A, spr. 197. Ukazy Kievskoho hubernskoho pravleniya za 1826 h. – 27 ark.

12. DAK, f. 260, op. 1, spr. 5. Ukazy Kievskoi Hradskoi Dumy i deistviya po onym. Po dolzhnosti starosty Karachuka. 1841 hoda po oktyabr mesyats. – 261 ark.

13. Kamaniin I. Poslednie hody samoupravleniya Kievа po mahdeburzkomu pravu // Kievskaya starina, 1888. Кн. 5. – С. 140–168.

14. Koshman L. V. Horod i horodskaya zhyzn v Rossii XIX stoletiya: Sotsyalnye i kulturnye aspekty / M.: Rossiiskaya politicheskaya entsyklopedia (ROSSPEN). 2008. – 448 с.: il.

15. Mironov B. N. Sotsyalnaya istoria Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX veka): V 2 t. – 3-e izd., ispr., dop. – SPb.: «Dmitiy Bulanin». – XL., 548 + 583 s., 87 + 55 il. T. 1.

16. P. L. Naselenie Kievа v proshlom stoletii // «Kievskaya starina», 1884. – Кн. 2. – С. 352–354.

17. PSZ PI Т. 25. Отд 2: 1850 № 24660.

18. Ryndzюnsky P. H. Horodskoe hrazhdanstvo doreformennoi Rossii. – М.: Izd-vo Akademii nauk SRSR, 1958. – 558 s.

19. Fundukley I. I. Statisticheskoe opisanie Kievskoi hubernii. – Spb.: Tipohrafia ministerstva vnutrennikh del, 1852. – Ch. 1. – 549 s.

20. Chaloyi M. K. Vospominania M. K. Chaloho // «Kievskaya starina», 1889. – Кн. 12. – С. 495–545.